

Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből

1. Az Erdélyi magyar szótörténeti tárban élénk táruló régi erdélyi beszélt nyelv lehetővé teszi, hogy konkrétabb módon közelítsük meg Heltai Gáspár írói nyelvének „csodáját”, azt, hogy tanulással elsajátított magyar nyelvismerete színesebb, elevenebb, hatásosabb magyar anyanyelvű kortársaiénál (TRÓCSÁNYI 1915: 15), s így őt tarthatjuk a magyar „világi elbeszélő prózastílus első kiváló képviselőjének” (SZABÓ 1970: 60). Heltai irodalomtörténeti és stíluslemzői egyaránt kiemelik stílusának élőbeszéd jellegét, a mindennapi beszédet tükröző voltát (SZABÓ i. h.), „igaz népies ötleteit a kifejezésmódban”, „paraszt-tréfára való hajlamát” (HORVÁTH 1952: 9), az élőszó, a közvetlen beszéd erejével ható elevenségét és érzékletességét (SZÉKELY 1957: 62–3), sőt helyenként zabolátlan szitkozódásokban, szenvedélyes kitörésekben megnyilvánuló nyelvi erejét (BALÁZS 1993: 178–80). „Heltai... az élőbeszéd frissességével és elevenségével, de fegyelmezetten, »formásan« fejezi ki magát. Született elbeszélő tehetség, tudatos művész, de nem a »művés gond« megszállottja... Szerintem Heltai volt századának egyetlen vérbeli és legnagyobb magyar elbeszélője és prózaírója” — írja VARJAS BÉLA (1982: 228).

Stílusának nyelvi forrásairól a nézetek már nem ilyen egyöntetűek. Nyilvánvaló, hogy Heltai írói nyelvének legfőbb ihletője és táplálója az élő, beszélt, népi nyelvhasználat, de hogy az erdélyi népnyelv melyik változata volt ez, arra nézve megoszlanak a vélemények. Még a múlt századból IMRE LAJOSTÓL (1885) indult az a vélekedés, hogy Heltai ízes, népi fordulatokban, képekben és tréfaságúnyos csattanókban gazdag írói nyelvének, mely az erkölcsi tanulságokat és ítéleteket is legszívesebben a népi bölcselkedés nyelvén: szólásokba, közmondásokba sűrítve szólaltatja meg, székely tájnyelvi háttere van (IMRE i. m. 21–42). A fabulák nyelvéből vett gazdag példaanyagot mutatja be stílusának népies sajátosságait, főként a szóhasználat és a szólások köréből (hasonló dokumentáltsággal a későbbiekben sem találkozunk). Az egyik alcím: „Székely szók Heltai nyelvében” húsz szót nyilvánít székely tájszónak hivatkozva vagy a MTsz.-ra vagy KRIZA és a Nyr. közleményeire (i. m. 23–6). De az indulatszókról, a népies és „tréfás szólások”-ról szóló alfejezetekben is találunk néhány utalást a székelek beszédmódjával való egyezésre, bár ezekkel kapcsolatban már egy széle-

sebb körű népiességre gondol (i. m. 41). Heltai nyelvének hangtani sajátosságai-
ban viszont felismeri a „kolozsvári és Kolozsvár-vidéki kiejtémódokat”, és azt
is, hogy Heltai „hosszasan lakván Kolozsvárt, ezt nagyon könnyen elsajátíthat-
ta”. Az ellentmondást azzal véli áthidalhatónak, hogy „E tájszólásról általában
azt tartják, hogy székely eredetű” (Heltai ö-zését viszont közvetlenül az
udvarhelyszéki ö-zéssel hozta kapcsolatba, a-zását pedig idegen eredetűnek
vélte: i. m. 22.)¹

IMRE LAJOS megállapításainak székely vonatkozásai a kutatók következő
nemzedékeiben is még visszhangoznak olykor kimondatlanul, máskor hangsú-
lyozottan. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN ugyan nem nevezi meg Heltai nyelvi forrásaként
a székelységet, de amikor azt írja a Háló bevezető tanulmányában, hogy e mű
„elejétől végig Heltai Gáspár színes, ötletes, üde és könnyed nyelvén: a magyar
népmesék nyelvén van írva” (i. m. 15), feltehetőleg ő is a múlt századtól már
ismertté vált székely népmesékre gondol. HORVÁTH JÁNOSnál ezt olvashatjuk:
„Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből...
Szókincse meglepően gazdag. Az irodalmin kívül fő forrása az erdélyi nép nyel-
ve volt, s több oly szót használ, mely ma is csak a székelyek közt forog” (i. m.
10). SZABÉDI LÁSZLÓ (1956) egy közös „nyelvhibából” kiindulva egyenesen
MIKES KELEMEN háromszéki nyelvjárásával véli azonosnak Heltai magyar
nyelvtudásának forrását.² Bizonyára ennek ad hitelt SZÉKELY ERZSÉBET (1957)
következő megállapítása: „sok olyan mondatszerkesztési sajátossága, amelyek
első pillanatban a köznyelvtől eltérőnek és magyartalannak tetszenek, azt bizo-
nyítják, hogy Heltai székely nyelvjárást követ” (67). A továbbiakban IMRE
LAJOS megállapításai térnek vissza nála: „sok székely nyelvjárási szót használ,
melyek jó része ma már csak Heltai műveiből ismeretes (pl. *perentel, berbettél,
bizel, derecköl, koszogós, asztalbúza, turbukol, pampolódik, szattin*) ...”. „Szé-
kelyes mondatszerkesztéssel is találkozunk nála” (i. m. 61). Heltai nyelvének
hangtani sajátosságairól szólva azonban már sokkal óvatosabban fogalmaz
SZÉKELY ERZSÉBET is: „Hangtani tekintetben is az erdélyi ejtést követi” (i. h.).
Ez az erdélyi ejtés azonban — mint azóta bebizonyosodott — nem a székely, ha-
nem a mezőszéki nyelvjárás sajátosságait tükrözi. Valóban meglepő, hogy — bár

¹ Az IMRE LAJOS véleményében keveredő valós és vélt vagy éppen téves megállapítások rész-
ben azzal is magyarázhatók, hogy a múlt század végén az erdélyi nyelvjárásokról — múltbeli álla-
potokról megkülönböztetve — viszonylag még kevés ismeretanyag volt. De a legtöbbet épp a
székelyekéről tudták, ennek nyelvi kifejezőereje ugyanis már ekkor jóval ismertebb volt más erdélyi
nyelvjárásokénál. Nézetem szerint ez is magyarázza a kapcsolatteremtést Heltai erőteljes nyelvi
népiessége és a székelyek beszédmódja között. Csak jóval később, történeti vonatkozásban meg-
csak a SZT. megjelenésétől vált nyilvánvalóvá, hogy az élő, a mindennapi beszélt nyelv ereje, ér-
zékeltelessége és hatásossága nemcsak a székelyekre volt jellemző.

² Vélekedésének kiindulópontját: a határozott és általános ragozás szabályai elleni hasonló
„vétségeket” a nyelvészeti kutatások más megvilágításába helyezték. L. VELCSOV MÁRTONNÉ
1978–79; TNyt. II/1: 232; B. GERGELY 1997: 69–71.

már IMRE célzott rá — Heltai nyelvének elemzői ezt figyelmen kívül hagyták, noha rendkívül feltűnőek Heltai nyelvben (például *folden, ordegnec, gyomol lchet, cháchagot, fondarlo, martzana, kullag*). MOLNÁR JÓZSEF, aki a legrésztesebben foglalkozott Heltai meg a Heltai nyomda hangjelölésével és Heltai műveinek hangállapotával (1963: 104–26), módszeres hangtani elemzéseinek eredményeit így foglalja össze: „Feleslegesek azok az aggodalmak, hogy száz származása miatt csak később tanult meg magyarul (felnőtt korban), és így több vidék nyelvjárását tanulhatta meg. A művek vizsgálata alapján kiderül, hogy Heltai nyelvében a mezőségi nyelvjáróterületre jellemző sajátságok találhatóak” (i. m. 118).

Továbbá az sem tekinthető kérdésesnek, hol sajátíthatta el épp e nyelvjárás ismeretét, vagy tágabb értelemben véve, melyik volt az a szűkebb közösség, amelynek nyelvhasználati mintáit Heltai magába szívta és írói stílusában is alkalmazta. Heltai életútjának ismeretéből a válasz önként adódik: a mezőségi nyelvjáróterülettől majdnem körülölelt Kolozsvár XVI. századbeli polgárosuló társadalmi közössége az, amelyben Heltai Gáspár életének leghosszabb és legjelentősebb idejét töltötte, amelyhez protestáns prédikátorként, nyomdatulajdonosként, üzleti vállalkozóként ezer szállal kötődött, amelynek lakosaira, műveinek olvasóiként (és vásárlóiként is) elsősorban számíthatott, és akiknek erkölcs-tanító és szórakoztató széprózai műveit közvetlenül szánta.

Kolozsvár ezidőben nötte ki magát Erdély első városává, melynek kézműiparosai és kereskedői a város pezsgő gazdasági-üzleti életével ekkor szerzik meg neki a „kincses” jelzőt. Köreikben a polgári életvitel és szemléletmód, a szabaddabb és kritikusabb gondolkodás — vallási tekintetben is — gyorsan fejlődik, s e fontos húzóerők mellé csatlakozik kultúrcentrum szerepének megerősödése is, hisz tudvalevő, hogy az ország három részre szakadásával a magyar művelődés központjai keletebbre (Kassa–Kolozsvár vonal) helyeződtek át. Ez a szocio-kulturális légkör hatja át Heltai rendkívül sokoldalú tevékenységének minden részletét, s — mint azt az irodalomtörténet hangsúlyozza — írói eszmevilágát is. „Heltai ... mindent és mindenkor a városi polgár szemével látott és ítelt meg”; „Számára minden irodalmi forrás csak téglá, építőelem, amelyből a saját protestáns-polgári nézetei szerint szerkeszti meg, építi fel a maga legtöbbször újarcú művét... egy-egy szó, név vagy kifejezés megváltoztatásával olyan légkört teremtet... amellyel azt egy csapásra a saját korához, olvasói ízléséhez és szemléletéhez tudja idomítani... mégpedig a városi (úgy is mondhatnám: kolozsvári) polgárság világához, életszemléletéhez és társadalmi körülményeihez kívánta közelhozni” (VARJAS i. m. 227).

A fentebbiek értelmében egészen természetesnek találhatjuk, hogy Heltai írói nyelve is ugyanebben a közegben teljesedett ki, és mindenekelőtt ebből táplálkozott, függetlenül attól, hogy hol (Heltauban vagy Nagyszebenben) született és hallott először magyar szót. (Az e körüli vitára, nézetekre itt nem térhetek ki.)

Ezt azonban — hangállapotának a mezősegi nyelvjárásával való egybevetésén kívül — nyelvi érvekkel nem lehetett bizonyítani mindaddig, míg Kolozsvár egykori beszélt nyelvéről nem voltak kellő ismereteink.

2. A beszélt nyelv történetére vonatkozólag igen becses anyagot kínálnak az erdélyi városok XVI–XVII. századi iratanyagában fennmaradt magyar nyelvű tanácsai és törvénykezési jegyzőkönyvek, különösen pedig az utóbbiakban rögzített tanúvallomások. Minthogy a korabeli bíraskodásban ezek elsőrendű szerepet játszottak, a szóban elhangzó tanúvallomásokat igen pontosan, szóról szóra követve foglalták írásba. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (a továbbiakban SzT.) bőven merít ebből a forrásanyagból, mégpedig legtöbbit éppen Kolozsvár XVI. századi törvénykezési és tanácsi jegyzőkönyveiből. Felfedezhető-e bennük az a nyelvi háttér, amelyet Heltainál fentebb feltételeztünk?

Ez alkalommal a szóhasználat körében keresünk és idézünk párhuzamokat Heltai fabuláiból és a korabeli kolozsvári nyelvből, hátha közelebb jutunk egy újabb lépéssel Heltai nyelvhasználatának forrásához.

Heltai fabuláiból kicéduláztam a regionális jellegűnek látszó szavakat és szókapcsolatokat (a szólásokat és a közmondásokat azonban nem, mert ezzel egy tanítványom foglalkozik). Teljességre azonban távolról sem törekedtem. Ezt a szóanyagot összevettem a SzT. megfelelő szócikkeivel és elkülönítettem azt a részét, amelynek volt kolozsvári megfelelője. Ezután a NySz.-ral való egybevetés következett, ebből derült ki, volt-e valóban regionális jellege a kérdéses szónak, szókapcsolatnak. Természetesen tisztában vagyok e módszer korlátaival, leginkább azzal, hogy ami egy nyelvtörténeti szótárban nincs meg, az az egykori nyelvben még meglehetett. A vizsgált anyagot nem tudom teljességében bemutatni, egy-egy szópárhuzamra egy-két adatot idézek, a további adatokra csak utalok.³

Először azokat a szópárhuzamokat mutatom be, amelyek nagy valószínűséggel regionálisaknak látszanak, mivel a NySz. adatai csak Heltaitól vagy szűk körből, főleg az erdélyi íróktól valók.

apródesztendő Heltai: „Azért senki mesteré ne tege magát, minek előtte ki nem szolgálta az *apród esztendő*” (61). — SzT. *apródesztendő* inasév 1573: „Valazto Eothuos gergel valassa ... Eottwos Lorinch ... Engomet megh Chala az En *Aprod Eztendewmbe* ez (!) Nylwan twdom” [Kv; TJK III/3. 255]. 1583/XVII. sz. eleje: „valamely Jambor giermeke mi keözinkbe akar az Meszarlasnak megh tanulasanak okaert be allani tehat harom forint le teuen alhason be Az *aprod eztendeót* harom eztendeigh visellie” [Kv; MészCLEv.]. 1589/XVII. sz. eleje:

³ A Heltaitól származó szövegrészleteket a fabulák eredeti 1566-os kolozsvári kiadásából bethűen idézem. A nyomdai könnyebbség kedvéért azonban átirtam a, f, f és f/betűt zs-re, sz-re és s-re. A Heltai idézet után a fabula száma áll zárójelben. A SzT.-ban a kiemelt szó címszóként szerepel. A szótári forrásrövidítésekre nézve l. SzT. V. kötetében a források jegyzékét.

„Az Jnas eot esztendeot teolczion az farago mesternel *aprod Esztendeowl*” [Kv; KvLt Céhír. II KőmCART. 4]. 1593: „Georgi Rejmer Coloswari...vallia: Én nallam teolteotte ki Albert Marton az *aprod eztendeot*” [Kv; TJK V/1. 421]. Ugyanebben a címszóban l. még további adatokat.

csűrbálvány Heltai: „illesed ...A czűrben a *czűrbáluányokat*” (73). — SzT. *bálványfa* kapufélfa, kapubálvány. 1595: „5 Juny hogy az scolaban a kaput meg chinaltattuk... az Regi *balvanyfaknak* az teorsekit ki assattuk, es az wj *balwanfaknak* helit nagioiban chinaltattuk Attünk egi Embernek /10” [Kv; Szám. XIII /6. 38].

ebagné ~ ebagnő Heltai: „Felele a farkas: Egy *ebagne* miat csak nem el vesszek...így iártam a vizsla *ebagne* miat” (87). „Ki tudgya miért busúlt meg ez *ebagne* (99). — SzT. *ebagnő* becsm, tréf kb. kutya vénasszony. 1573: „hallotta agoston Mongia volt Mennye azzonember hayat hantak ely It valaky tala(m) Tar *ebagneo* vagion It az vczaban” [Kv; TJK III/3. 87]. 1585: „Torday Was Georgy hwti vtan vallia, hallam hogy Tapazto Istua(n) Trefakepen igy zola Az azzon Nepeknek Hallatok Bestie Cűrwafi *ebagneok* Aggyatok penzt hozassunk bort Ne igiunk chak orcza pohart” [Kv; TJK IV/1. 537].

egybecimborálokodik Heltai: „Ez kedig könnyen leszen, ha a mi hivatalyunkban alhattatossok leszűnk, es nem minden rendbeli embereckel *egybe cimborálokodunk*” (54). — SzT. *egybecimborál* összetársít 1625: „Attunk niolczj Lovatt, vgj mint Bakator Janos, es Szasz Simon Lowaitt *Egib(en) cimboralvan* Karoligh” [Kv; Szám. 16/XXXIV. 211].

egybetársalkodik Heltai: „Egy óker, egy Ketske, és egy Juh *egybe társalkodának* egy oroszlánal”. „Kiki mind meg lássa, kivel *társalkodic egybe*” (6, l. még 53, 90). — SzT. *egybetársalkodik* összecimborál vkivel 1570: „Zekel Barlabas...vallya hogy...Eo azkor varos zolgaya volt Es Thwgia hogy Zekely peter Zabo vinchewel *egybe Tharsolkodot volt*, es zekel peter Bwzat Zobot Zalonnat egiebetis az myt hozot Mindent Zabo vinche hazahoz Thakart” [Kv; TJK III/2. 13–4b].

hoppan Heltai: „Midon a tőke az egből alá esnék à tóba, nagyon *hoppána* à vízbe” (18). — SzT. *huppanás* suppanás 1583: „Leorinch, Peter kowach Zolgaia vallia, Zememmel latam hogy Gal kowach hozza chapa Mihalj kowachhoz ket kezbeol, halla(m) Az *hoppanast* de Nem lathata(m) Io zerewel ha az feoldeon eseke vagy az Mihal kowach karyan” [Kv; TJK IV/1. 132]. A *hupogas*, *hopogás* címszó alatt szintén több kolozsvári adat van a nyíltabb *hopogás* alakváltozatra.

innég, onnég Heltai: „sies, ides annyánk, vidgy minket *innég* máshoua... Es fel véué fiait, és él viue *onnég* más helyre” (100, l. még 98, 99). — SzT. *inneg* I. hsz innen: 1589: „veottem egez Boryút ketot *Inneg* hazol Zaraz Lemonyat Naranchyot” [Kv; Szám. 4/VI. 17 Stenzely András sp kezével]. 1597: „Zambo Gergeli vitte...az bolond Azzont...Enieden *inneg* az holt Marosig” [Kv; i. h. 7/XII. 66 Filstich Lőrinc sp kezével]. *onnag*, *onnég* onnan (a megnevezett hely-

ről): 1584: „Nagy balint botta Janos zolgaya...ezt walla hogy en ream meg haragut wala dancy lörincz akara ream iöni de zabo gal nem bochyata vgy were az kannat az feyehoz es o maga elfüta *oneg*” [Kv; TJK IV/1. 200d]. 1586: „8 Martj Kepelies Janos viszj Bathorj Jstuan egi mas aproliekiat Negj louon egerbegig attam vala f 1/50. vgian *onneg* meg ket melj feodnire vitek toab...arra is meg kellett fizetne(m), attam f. 1” [Kv; Szám. 3/XXIV. 48]. További adatok ugyanott.

kankó Heltai: „Eképpen iára à *kanko* kéncztartó barát és sok dúsok magyarországba” (12). A protestánsokat üldöző György barátira vonatkozó szövegrészletben Heltai a *kanko* jelzöt nagy valószínűséggel szitokszóként 'ghonorrea' jelentésben használta. (De a 'csuha, daróc' jelentésű *kankó* szó szerepeltetése sincs kizárva.) Az előbbinek ugyan nincs kolozsvári párhuzama a SzT.-ban, de hogy ismerhették, valószínűsíti az ugyanerre a betegségre vonatkozó *kankutya* e korabeli adata, melyet a SzT.-ból idézünk: *kankutya* kankó, gonorrhoea. 1583: „monda enneke(m) balas kowachne lay Io Ilona mo(n)da(m) Az Agebnak hogy enneke(m) haggio(n) beket mert hize(m) *kankuchaia* (!) vagio(n) az Agebnak” [Kv; TJK IV/1. 155]. Tudvalevő, hogy a *kutya* ~ *eb* és kapcsolatai szitokszóként a régi nyelvben igen gyakoriak voltak.

apellációra visz és kérdőre megy a dolog Heltai: „Esz e rettenetes vgyünket *vedgyétek appellációra*, és addig még *kérdere megyen* à dolog, talám valami módot találhattoc a meg szabadulásu(n)knak” (99). — SzT. *apellációra visz* fellebbez 1652: „Nyelv-Bírság f. 12/50... Ha penig *appellatoria viszik*. Valahun decidaltatik ottis harmada az nyertes fele, két része a Teorvenyteveőke” [Kv; GyU 134]. *kérdőre megy* kb. bizonyításra kerül: 1738: „Hogy ha valamely Inas az kiis Gazdajat akarná Hamissan vadolni akár mely Szénu Dologban és meg nem tudná Bizonyítani akkor mikor az dolog *kérdőre menne* tehát az olyan Inasnak Büntetése Lészen 16 Lapát” [Kv; FésCJk 43 — Értsd: lapátütés]. E két jogi nyelvbeli szókapcsolatra csak későbbi időből való adatok idézhetők a SzT.-ból, de maguknak e jogi műszavaknak XVI. századbeli használatát bőséges kolozsvári anyag bizonyítja (l. a SzT. *apelláció* és *kérdő* címszavát).

kétséges vkihez Heltai: „Az őcker meg hiué az orozla(n) beszédét és *ketseges kezde tarsaihoz lenni*... De ha *ketségőssek lesznek egymáshoz*, és kezdic egymást gyűlölni: Ottan oda veszet minden dolgok” (92, l. még 99). — SzT. *kétséges vkihez* bizalmatlan vki iránt 1540: „az Balassy Sygmond zolgay, kyk akor Hwnyadon thwl Remethen az Wtat alyak es eryzyk wala, engemeth meg tartoztattak wala, merth *en hozzam kethsegesek walanak*, hogy nem the k: zolgaya wolnek” [Kv; LevT I. 9]. 1577: „arra is hatalmot attak eo kegmeknek hogy ha *kihezo ketsegesek lennenek* hwttel is meg tudhassak teolle kit hol veot” [Kv; TanJk V/3. 145b].

meglátogat vkit vmivel Heltai: „E fabula inti azokat, kiket az Isten *meglátogatot* külemb külemb fele szép aiándéckockal, hogy...”; „De mit tehetek róla, hollot à természet így, és ollya(n) *termettel látogatott meg*” (93). — SzT. *meglátogat* 2. megajándékoz vkit vmivel 1571: „Ha az vrak keozzwl valamely Seregel Jeowend Eo k. biro vram... Thyztesseges zallasal ayandekal *latogassa megh*” [Kv; TanJk V/3. 40a]. 1586: „Az Espotalt Amywel *megh latogattak* howa leót Az vam kenierék howa keoltenek [Kv; KvLt Vegyes III/21 az isp. m. számadási ut-ból]. 1597: „Berekzazy Lukach...wallia...Elek Janos...aztis mondotta hogi azutan kar wallasa vthan walamiwel Isten *megh latogatta*, ez mostani felesegewel epewlt” [Kv; TJK VI/1. 14].

(meg)dürücköl Heltai: „És minek vtána íol *meg deretzköltéc* vólna, el vonnác őket az Istálóba” (15, l. még 87). — SzT. *dürücköl* dögönyöz, meggyomroz 1718: „Kövendi György Úr Inassa Novák Martziis az Aszonyat az földre le nyomta ott meg taszigalta *dürützkölte* gyottsát le tepte az fejeröl rut szoknak nemivel rutul szidalmazta” [Kv; AsztCJk 104].

öregen Heltai: „A holló... hogy szép szavát meg ielentené à rokanak, felfuuala à torkát, és kinyuta a nyakát, hogy vgyan *öregen* szolhatna” (13). — SzT. *öregen* 1. ? egészben 1599: „10 Tikmoniat feöztek eoregen petreseljmet czinaltak rea d 4” [Kv; Szám. 8/XIII. 17 Szabó András sp kezével]. 2. darabosan, 1751: „Nohát jo *öregen* (!) mondom Ha magamat le is fingom^a [Hétfalu Br, ÉM LI, 124 betl játék. —^a E szó kihúzva és talán más kéz írásában utána írva a *birom* szót]. E kihalt határozószó három meglehetősen különböző szövegkörnyezetben tűnik fel, mégis talán közös szemantikai jegyként a ’teljesen, egészen’ fűzi őket össze, mely nyilván az *öreg* szó régi ’nagy’ jelentésével volt összefüggésben.

perentel ~ perentely: Heltai: „A bölcz e fabuláual czípi à *perenteleket*, és amáz apró nyálas embereket, kic hanyyác, vettik magokat... Effele *perentelec* ezzokaért az ő nyálasságockal... à teuénec farka alá valóc” (57, l. még 76). — SzT. *perentely* szitk. ’csúsztómászó, hernyó’ 1584: „Zeoeh Krestel vallia, filemmel hallottam Zabo Kata zayabol hogy ig fenyegete *megh fazakas Boldisarnet*, The kis *perentely* en myattam meg latod Azt hogy meg kel veszned” [Kv; TJK IV/1. 215].

poszogás Heltai: „Ha be iő a házba morog veled. Ha ki megyen *poszoggással* vészen buczut tőled” (86). — SzT. *poszos* szellentős. 1586: „monda uizontagh Ianos...no te nagj Nieluw szimonbirone monda berek szaszi lukaczne kelle placz *poszos* lottio kuruanó” [Kv; TJK IV/1. 574b]. L. még *poszog*. Ezek az azonostövű, egymást feltételező származékszók bizonyára mind ismeretesek voltak a Heltai korabeli kolozsvári nyelvhasználatban.

A fentebb bemutatott szóanyagban vannak Heltai és a kolozsvári nyelv közötti lexéma egyezések (*ebagné, egybecimborádkodik, egybetársalkodik, megdürücköl, öregen, perentel, poszogás*), szókapcsolat egyezések (*apellációra visz,*

kérdőre megy, kétséges vkihez, meglátogat valamivel), jelentésbeli egyezések (*apródesztendő, bálvány, kankó*) és olyan alakváltozatok (*hoppán, innég, onnég*), amelyeket a NySz. máshonnan nem jelez. Úgy gondolom, ezek — és bizonyára még feltárható több hasonló — elsőrendű bizonyítékkal szolgálhat arra nézve, hogy Heltai nyelvének fontos forrása volt a kolozsvári mindennapi szóhasználat.

3. E szűkebb körű szóanyagon kívül Heltai fabuláiból azonban egy sokkal nagyobbat is be lehetne mutatni olyan egykorú szavakból, amelyeknek nem volt regionális jellegük — a NySz. sokfelől jelzi használatukat —, de a SzT. tanúsága szerint a XVI. századi Kolozsvárról is kimutathatók. Természetesen ezek esetében is feltételezhető mint legvalószínűbb forrás az egykorú kolozsvári nyelv. Ezeknek az adatoknak az idézésétől azonban el kell tekintenünk, mindössze egy részük felsorolására szorítkozhatom feltüntetve előfordulásukat a fabulákban, illetve a SzT.-ban.⁴

Ageb szitk 'vén, kutya' előbeszéd, 38, 61, 63, 86 stb. — SzT. I; *be/kihág* 'be/kimászik' 89, 93 SzT. I, VI; *be/kiszökell* 'be/kiugrik' 3, 97. — SzT. I, VI; *elpironkodik* 'szégyenkezve elkotródik' 9. — SzT. II; *egybebékéltet* 97. — SzT. II; *egyült* 'meglehet, hátha' 62. — SzT. II; *farmetring* 'farhám' 57. — SzT. III, *farmatring*; *fedél* 'női fejrevaló' 99. — SzT. III, *fedél* 3; *fogadását megállja* 88. — SzT. VIII, *megáll* 30; *gonoszné* 'boszorkány' 99. — SzT. IV, *gonosz* 1. szk *gonosz* nő; *ismég* 99, 100. — SzT. V, *ismét* Ha.; *ház héja* 84. — SzT. IV; *kárba ejt* 9. — SzT. VI, *kár* I. szk; *semmi nem kel vmiben* 'semmi sem történik' 9. — SzT. VI, *kel* Szk; *lassan* 'csendesén' 97. — SzT. VII, *lassan* 3; *megbeszél* 'elbeszél' 97. — SzT. VIII; *megbúsul* 'megbántódik, megharagszik' 2, 11, 99. — SzT. VIII, *megbúsul* 2, 3; *megfog* 'megvon, megtilt' 99. — SzT. VIII, *megfog* 17; *megjelent* 'közöl, megmond' 3, 5. — SzT. VIII, *megjelent* 4; *megjut* 'visszatér' 99. — SzT. VIII, *megjut* 2; *megkeserül* 'megsajnál' 64. — SzT. VIII; *megmásol* 'megmásít' előbeszéd. — SzT. VIII; *megutál* 'megvet, elutasít' 11, 14, 16, 17 stb. — SzT. VIII; *megvet* 'eldob' 98. — SzT. VIII, *megvet* 1; *metszek*, 'mit tegyek' 17. — SzT. IX, *metszen*; *pámpolódik* 'civakodik' 97. — SzT. X, *pántolódik*.

Mindkét szócsoportot bizonyára az itt bemutatottnál jóval nagyobbra lehetne növelni, ha Heltai minden művére, vagy legalább szépprózai alkotásainak mindenikére kiterjesztenénk e vizsgálatot. Addig is azonban, míg erre sor kerülhet, már az itt bemutatott szópárhuzamok — úgy vélem — meggyőzhetnek arról, milyen szoros kapcsolatban áll Heltai írói nyelve városának és minden rendűrangú lakosának nyelvhasználatával, hiszen életútjának alakulása folytán egyre

⁴ A SzT. címszavát csak akkor tüntetem külön fel, ha a Heltaiéval egyező kolozsvári adat(ok) a kérdéses szócikken belüli jelentések valamelyike alatt található(k), egyébként csak a kötetszámot jelzem.

közelebb is került hozzájuk. Prédikatori és lelkeszi tevékenységével felhagyva egyre inkább az ő életformájukat élte ő is, egyre jobban belesimult abba az emberi és nyelvi környezetbe, amelynek mindennapjaiban éppúgy részes volt, mint a város bármely tekintélyes polgára. Polgári önérzete nemcsak műveinek erkölcsfilozófiai szemléletében nyilvánul meg, hanem megragadható abban is, hogy írói nyelvének mintájául városa polgárainak nyelvét választja. Sőt nemcsak erre tartja érdemesnek, hanem a nyelvi egységesítés céljára is, hisz jól tudjuk, hogy mások műveinek saját nyelvére való átírásával — legalábbis hangtani vonatkozásban — nyomdája útján ezt kívánta terjeszteni. És ez lehetett ihletője stílusa fontos jellemzőjének: a dialógusok kedvelésének is. „Heltai, amikor csak alkalom kínálkozik, azonnal beszélteti hőseit” (NEMESKÜRTY 1972: 564). Ebben is közvetlen nyelvi tapasztalatait követte, a szóhasználaton kívül, az élő beszéd sok más — kellően még nem tanulmányozott — sajátosságában, amelyet összefoglalóan (de konkrét nyelvi elemzés nélkül) úgy szoktak jellemezni, hogy az élő beszéd elevenségével és frissességével hat. A SzT. ismeretében bátran állíthatom, hogy e sajátosságok konkrétabb elemzésével is sok párhuzamot lehet majd kimutatni Heltai és a XVI. századi kolozsvári beszélt nyelv között.

Felvethető, vajon Heltai stílusának „népiessége” mennyiben volt tudatos írói szándék érvényesítése és mennyiben saját magyar nyelvismeretének spontán érvényesülése? Anélkül, hogy tudatos stílusformáló szándékát és tehetségét a legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonnám, nagyobb hangsúlyt tennék saját spontán nyelvtudására, mely minden kétségen felül a korabeli kolozsvári beszélt nyelv volt. Heltai a magyar nyelvnek ezt a változatát ismerte a legjobban, ebben volt igazán otthon, „akaratlan népiessége” (NÉMETH LÁSZLÓ szavai) innen fakadt. Stílusújítása, mely a XVI. századi prózairodalom legjobbjává emeli, nem onnan eredt talán, hogy a magyar könyvnyelvénél lényegesen jobban ismerte, így írói munkásságában is bátrabban használta azt a nyelvet, amelyen kolozsvári polgártársaival nap mint nap szót váltott?

B. GERGELY PIROSKA

Felhasznált irodalom

- BALÁZS MIHÁLY (1993), Heltai Gáspár Hálójának forrásairól és eszmetörténeti háttéréről. *Irodalomtudományi Közlemények* 87: 167–93.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár I–X. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA (I–VI), VÁMSZER MÁRTA (VII–X). Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2000.
- B. GERGELY PIROSKA (1997), Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában. *Magyar Nyelvjárások* 34 : 65–74.
- HORVÁTH JÁNOS (1952), Néhány XVI. századi írónk nyelvéről. *Magyar Nyelv* 48: 8–10.

- IMRE LAJOS (1885), *Heltai Gáspár meséinek eredete és nyelve*. Kolozsvárt.
- MOLNÁR JÓZSEF (1963), *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Bp. 104–126.
- NEMESKÜRTHY ISTVÁN (1972), Heltai Pontianusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. *Irodalomtudományi Közlemények* 76: 555–79.
- SZABÉDI LÁSZLÓ (1956), Heltai Gáspár magyar nyelvtudásáról. In: *Nyelv és irodalom*. Bukarest, 37–40.
- SZABÓ ZOLTÁN (1970), *Kis magyar stílustörténet*. Bukarest. 58–60.
- SZÉKELY ERZSÉBET (szerk. és bevezető) (1957), *Heltai Gáspár válogatott munkái*. Bukarest. 59–64.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1992.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (1915), *Heltai Gáspár: Háló*. RMK 36. Bp. Bevezetés: 3–25.
- VARJAS BÉLA (1982), Heltai Gáspár, az író és a könyvkiadó. In: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp. 220–41.
- VELCSOV MÁRTONNÉ (1978–1979), Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Nyelvészeti Dolgozatok* 171. sz. Szeged. 57–68.